

Türk Adı Hakkında

“Tu-jüe/T’u-chüeh” adının “türk” ya da “türük okunuşu konusunda uzun süren tartışmalara Pelliot son noktayı koymuştu.” (Togan 2005). Yine de, sözcüğü oluşturan imleri gözden geçirerek eski okunuşlarıyla günümüz yöresel ağızlardaki sesletimlerine bakılabilir. Sesletimi açısından ilk hecenin en Güneyde yer alan Kantonca; “dat6” okunuşu yanında; Hakka Diyalekti’nin çeşitli ağızlarında, “tut7”, “tiad6”, “tud6” okunuşları bulunmaktadır.¹ Baxter ve Sagart’a göre imin Orta Çince (MC) birbirine yakın iki okunuşu; “dwot” ve “thwot”tur. (Baxter&Sagart 2006: 126)

Hunlardan önce Kuzey Çinde yaşayan yabancı kavimlerden özellikle Dilerin Türk olup olmadıkları üzerine tartışma da henüz sonuçlanmamıştır. Yaygın kanı, İbrahim Kafesoğlu hocanın da gösterdiği gibi di’nin “tik”ten gelme olasılığıyla, Dilerin “Tik” adıyla anılan Türkler oldukları yönündedir. Bu iddia, de Groot (1921) ve Ligeti (1926) gibi batılı tarihçilerce öne sürülmüş ve “Pelliot ve Koppers gibi mütehassıslar tarafından şüpheyle karşılandıktan sonra, Gabain tarafından kabul görmemiş ve son olarak Eberhard tarafından ilgisiz addedilmişti” (Kafesoğlu 2013; 249). Rongları ve özellikle Dileri etnik bakımdan Hunlar’a ve böylece Türkler’e bağlama girişimleri sonuç vermemiştir. (Di Cosmo 1999; 887) Yaşam biçimlerinden dillerine, Çinlilerin Kuzeyli komşularıyla ortak bir adlandırmayı paylaşacağı ve bunun bugünkü Çince Di’ye dönüşürken diğerinde Türk’e evirildiği varsayımı, kısaca Türk – Di (Tik) benzeşmesinin rastlantısal olduğu kabul edilmişti. Bugün yaşayan Çince dialektlerde de en yakın olasılık “-tik” belki de en güneyde görülen “-ti?k” önümüzdedir.² Baxter “di”yi “dek” olarak okumaktadır. (Baxter&Sagart 2006; 24) Daha yakın olasılıkları beklemek şimdilik hem zor hem de gereksiz görünmektedir.³

Diğer taraftan Türklerin, Tu-jue adıyla ortaya çıkışıyla Dilerin yaşadığı dönem arasındaki 600 yıllık zaman farkı göz ardı edilmemelidir. Görsel yönü işitsel özelliklerinden daha belirgin olan Çincenin bu zaman zarfında gösterdiği değişim aşağı yukarı izlenebilmekle birlikte, Çinin Kuzeyinde yaşayan ve büyük oranda Altay Dillerini konuşan halklar için bunu yapmak şimdilik mümkün görünmemektedir. Çünkü Çin dil alanının çevresinde yaşayan ve çoğunlukla hareket halindeki kavimlerin öncelikli olarak birbirleriyle ve sık sık da Çin düzlüklerindeki halklarla etkileşime girdikleri, bu etkileşimin öncesi ve sonrasıyla binlerce yıl sürdüğü düşünülmelidir. Fonetik özellikleri geri planda olan Çincenin tam olarak tespit edilemeyen tarihsel ses değişimlerine, diyalekt ve ağızlardaki okunuş ve söylenişler eklendiğinde, Çince kaynakları, ses bilgisi bakımından, içerdikleri özel adlar ve diğer olası ödünç sözcükler açısından değerlendirmek güçleşmektedir. O nedenle metinleri siyasi, kültürel ve etnografik anlatılar olarak ele almak akla daha yakın görünmektedir. Zira yeni bilgilere ulaşmak için tarihsel arka planın sağlayacağı siyasi zemine ihtiyaç vardır.

Çin’de siyasi dengenin coğrafi bölgeler arasındaki dağılımı her şeyden önce güney-kuzey ekseninde yerleşik-göçebe ayrımıyla gösterilebilir. Bu iki farklı dünya, iki farklı dil dizgesinde de kendisini göstermektedir. Çincenin, birbirinin yerine geçen ve sabit biçim-birimlerden oluşan durağan yapısına karşın, Türkçenin zaman ve bakı yetkinliği ile gelişkin dilbilgisi kurallarının, göçebe-çoban yaşam biçimiyle sözlü kültür geleneğinden beslendiğine işaret etmektedir. Türkçenin (genel olarak Altay Dillerinin) Çince temel farkı; birbirine sıkı sıkıya bağlanmış cümle öğelerinin zamana, kişiye ve kipe göre değişerek yeni anlamlar kazanmasıdır. Çin dili ise nesne ve kavramlarını simgelerle yazıya dökmeye başlamakla, dilbilgisi kurallarını en aza indirgemek yolunu tercih etmiştir. Bu eksiklikten doğan anlatım yükü üst düzeyde sözdizimine kalmıştır. Çince imlerin zaman ve kiplik yüklenebilecekleri ilinekleri yoktur. Bu açıdan kapalı ve sabit monadlar gibi fakirdirler. Anlam ve ses taşıyıcısı olan daha küçük biçimbirimler halinde, kendilerine benzer başka parçalarla birleşip yeni sözcükler oluştursalar da hiçbir temel ya da bileşik im cümleden cümleye değişim göstermez. Bu

¹ <http://www.zdic.net/z/20/js/7A81.htm>

² Starostin Chinese Dialects 2003: No 434: <http://starling.rinet.ru>

³ Bu paragraf daha önce de verilmişti, bağlamın gereği olarak buraya da alınmıştır.

bakımdan Çincenin gücü görselliğindedir.⁴

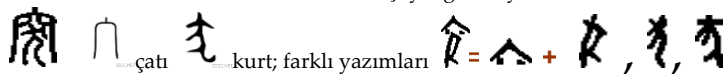
Çince metinlerde Gök Türkler için kullanılan “Tu-jüe” sözcüğünün iki im/heceden oluştuğu görülmektedir. Birinci im “tu 突” nun günümüz Çincesinde; “aniden” ve “ansızın” anlamları belirgindir. Bunun yanında “geçmek”, “aşmak”, “çarpıp geçmek”, “ani saldırı” anlamları da bulunmaktadır. İmin bir diğer anlamı olan “ocak” ise sözcüğün ilk ve “tasfiri” kaynağı olan ‘kovuktaki kurt’ anlamını içinde barındırmaktadır. İlk imin görsel yapısı, en üstte “korunak” oluşturan çatı, altında açıklık ve boşluğu imleyen iki yana eğimli iki dikey çizgiden oluşur. Günümüzde “xue 穴” olarak okunan bu anahtar parça “宀”, “mağara veya kovuk” görselliğini temsil eden bir “barınak”tır.⁵ İkinci im “jue 厥” ise günümüzde “bayılmak” anlamındadır. Bunun yanında, kişi zamiri olan “o”, “böylece” gibi anlamlara da karşılık gelmektedir. Ancak zaman zaman yerine kullanılan eş sesli değişmeceli imler 掘 ve 掘 “kazmak” ve “kanal açmak” anlamlarıyla, Türklerin madencilik özelliklerine ve daha özgür fakat somut düşünecek olursak Ergenekon’dan Çıkış’la ilişkilendirilebilir.

Çatıyı oluşturan anahtar parça “宀 = 穴 mağara”nın alt kısmında, köpek, kurt vb. hayvanların yazımında da görülen “quan 犬” yer almaktadır.⁶ İmi oluşturan parçalardan “bozkurt 犬 quan” in, aynı zamanda “büyük köpek” ve “çoban köpeği” olduğu akla getirilmelidir. Önceleri “büyük köpek”, “çoban köpeği”, “av köpeği” ve hatta yük çekmekte kullanılan “kızak köpeği” gibi anlamları olan imin, zamanla “bayağı köpek” anlamını da karşıladığı görülmektedir (BKQS-NY1 1992: 887). Nitekim Zhoular Döneminde besi hayvanlarından sorumlu olan “Köpekçi Başı 犬人” adında bir memuriyet makamının bulunması dikkat çekicidir. (Zhouli: 53, 55) Bu imin Fal Yazıtlarında, “büyük 大” imi ve “-de, -da” anlamındaki “yi 亦” ile benzerliği ise imin kökeni bakımından “insan 人” ve “büyük [insan] 大” imleriyle olan ilişkisini göstermektedir. (JGWZD: 1102) Nitekim im, “büyük” iminden sadece sol elin üzerine eklenmiş olan bir noktayla ayrılmaktadır: (大 = 犬). “Köpekli Yiler 犬夷” ve “Köpekli Ronglar 犬戎” gibi kavim adlarından da çıkarılacağı üzere, adı içinde bu imin kullanıldığı halklar hayvancılıkla uğraşan, bu yüzden büyük çoban köpekleri besleyen halklar olmalıdır. Kangxi Sözlüğü, bu sebeple “küçük köpek: gou 狗” ve “çoban ve av köpekleri” arasındaki ayrımı vurgulamakta, çoban köpeklerinin üç türünden söz etmektedir.⁷

Konar-göçer bir halk olan Türklerin önemli sembollerinden olan kurt ve çoban hayatının ayrılmaz parçası olan çoban köpekleri Çinli anlam dünyasında birbirleriyle iç içe geçecek biçimde tasavvur edilmiş görünmektedir. Daha önce ele alınan Hu adının büyük anlamını da akılda tutarak quan ile Çince büyük (da 大) iminin benzer yazılışını da düşündüğümüzde resim daha da belirginleşmektedir. Zira kuzeyli halkların genel olarak Çinli halklara nazaran daha iri yapılı oluşları da bunu teyid etmektedir. Ancak şu an için bu etimolojik bağıntılar bir varsayımın parçaları olarak görülmelidir. Varsayımsal düşünmeye devam etmek yerine eski Çin kaynaklarından Türklerin tarih sahnesine çıkışını anlatan bölümleri aktarmanın daha anlamlı olacağını düşünüyorum.

⁴ Bu bakımdan imler, idealar dünyasının anahtarları gibidir. Her im temsil ettiği nesnenin bir üst işaretine dönüşür ve imin sesletimi geri plana atılarak im(gelem) görsel semantik bir düzleme taşınır. Buna karşın, sesletim fark ve benzerlikleri gözetilirken günümüzde kullanılan Çince sesletimin kuzey dili ekseninde geliştiği ve uzun süre boyunca Pekin ağzının genelgeçer dil olduğu bilgisi akılda tutulmalıdır. Kuzey dilinin genelgeçer dil olduğu Wang Li’nin “Çincenin Tarihi”nde (2011: 46-48’de) işlenmektedir. Bu ise ortak söz varlığından, alıntı sözcük ve semantik ortaklıklarda günümüz Çincesinin -en azından- bir hareket noktası olarak düşünülebileceğini göstermektedir.

⁵ Fal Yazıtlarında ve Bronz Yazıtlarında şöyle görülüyorlar:

⁶ Buradaki “köpek” imi eski kuzeyli halkların ortak üst-adı olan “di” içinde de görülmektedir. Öyleyse daha önce “Türk” adıyla da eşleştirilen “di”, görsel bakımdan bir “köpek 犬” ve “ateş 火” imlerinin birleşiminden oluşmasıyla, Türk’ün ilk hecesiyle bir bağıntı içine alınmaktadır.

⁷ “Köpek” ile “kurt” imlerinin yazılışında da ortak olan anahtar, birbirlerinin yerine kullanılan morfemler olarak görülmelidir. Bunun yanında kurt=köpek özdeşliğine benzer bir algı aslan=Tibet çoban köpeği arasında da vardır. <http://www.zdic.net.htm>

Kuzey Zhou Kayıtları'nda Türkler

Zhou Kayıtları'nın da dâhil olduğu "24 Tarih" adıyla bilinen külliyat, Çin'de hanedanlık tarihlerini anlatan 24 adet tarih kitabından oluşur.⁸ Bu kitapların Çin'de tarih boyunca gördükleri itibar, eserlerin 'Resmî Tarihler' adıyla anılmalarına ve böylece resmî söylemin tarih külliyatı özelliğine sahip olmalarına neden olmuştur.⁹ "24 Tarih", toplamda 40 milyon imi aşan zengin içeriğiyle tarih araştırmalarının başlıca başvuru kaynağıdır. İlk eser olan 'Tarih Kayıtları'ndan başlayarak en sonuncusu olan 'Ming Tarihi' adlı esere kadar 1800 yıllık uzun zaman diliminde yazılmalarıyla da dünyanın en kapsamlı yıllıkları olarak kabul edilmektedirler.

Bunların arasında Zhou Shu hacmi bakımından sınırlı olmakla birlikte, anlattığı dönemle yazıldığı tarihin yakınlığı göz önüne alındığında oldukça otantik bir eser olarak karşımızda durmaktadır. Eser, Batı Wei (535–556) ve Kuzey Zhou (557–581) hanedanlarının döneminde meydana gelen olayları aktarmaktadır ve toplam 50 bölümden oluşmaktadır; bu, günümüz ölçülerinde bin sayfa kadardır. Sekiz bölümü "saray kayıtları benji"ye, geri kalan 42 bölüm ise biyografilere ayrılmıştır. Türkler bölümü eserin sonlarında yer almaktadır.

Tang Hanedanı başlarında, Ling-hu De-fen'in baş-yazarlığında kaleme alınan eser Türk tarihi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Eserin 907 ila 912inci sayfaları arasında "Türkler Tu-jue" başlığı altındaki kısa bölüm daha sonra yazılan eski ve yeni Tang tarihlerinden üç yüz yıl daha eskidir¹⁰ ve 636 yılında tamamlandığı bilinen Zhou Shu, Wei Shu gibi daha eski eserlerde dağınık olarak görülen Türklerle ilgili bilgilerin bir bütün oluşturacak şekilde bir araya getirildiği ilk eser olması bakımından önemlidir. Eserin genelinde Türk-Tujue adı yüzden fazla yerde geçmektedir.¹¹

535 yılında kurulan Batı Wei kısa süre sonra Yu-wen Jue tarafından ele geçirilmiş ve 557 yılında yıkılmıştır. Yu-wen Jue, "Zhou" hanedanı adıyla eski Wei topraklarının batı bölümüne egemen olur. Bu devlete Çin devlet silsilesi içinde Kuzey Zhou adı verilir ve 581 yılında Sui Hanedanı tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar kuzey Çin'de hüküm sürer. Bu dönem Gök Türk adıyla bildiğimiz devletin kuruluş ve yükselme dönemidir.

Zhou Shu'daki "Türkler"le ilgili bu bölüm çok sayıda çalışmaya kaynaklık etmiştir. Batı dillerindeki eserler arasında özellikle Liu Mau-tsai'nin yapıtında bu bölümü Almanca'ya çevirdiği görülmektedir.¹² Ancak bundan önce Stanislas Julien'in 19. yüzyılda yaptığı çeviriler de bulunmaktadır.¹³

Beşinci yüzyıla ilişkin Çin kayıtlarında da "Türk: Tu-jue" adı görülmektedir. Ondan önceyse Türklerin bugünkü Gansu'daki Zhangye çevresinde yaşayan *ju-qu* adlı bir boya mensup olduklarını görüyoruz.¹⁴ Bu boy 439 yılında Wei Hükümdarı Taiwu tarafından sürülmüş ve kuzeyde bulunan Rurular'a sığınmıştı. Altay Dağları'nın eteklerine yerleşen ve Ruruların demirciliğini yapan halkın madencilikte ve demircilikte usta olduğu bilinmektedir. İlk atalarından Ne-du-liu'nun¹⁵ oğlu A-xian, Şad unvanını almıştı. Zhou Shu'da yer almamakla beraber, Yeni Tang Tarihinde A-xian Şad'dan sonra gelen kişinin adının Tu-wu olduğu kayıtlıdır. Babası "şad" olan Tu-wu kendisine "yabgu" unvanını almıştı. (XTS: 6055) Ondan sonra gelen İlig Kağan Tu-men (i.e. Bumın) ise nihayet "kağan" unvanını almış ve böylece üç nesil gibi kısa bir sürede devlet oluşumu tamamlanmış-tır.¹⁶ "Şadlık", "yabguluk"

⁸ Bakınız dipnot 91.

⁹ Bakınız dipnot 92.

¹⁰ Eski Tang Tarihi M.S. 940–45 yılları arasında kaleme alınmıştır. (Togan 2005: xix).

¹¹ Diğer yandan metnin otantikliği konusunda Liu Mau-tsai, metnin kaybolduğunu ve Bei Shi (BS)'ya göre yeniden yazıldığını öne sürmektedir. İlgili kısımların Bei Shi ile örtüştüğü görülmektedir.

¹² "Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri" adıyla bu çalışma Ersel Kayaoğlu ve Deniz Baoğlu tarafından 2006 yılında Türkçeye kazandırılmıştır.

¹³ Stanislas Julien "Documents historiques sur les Tou-kioüe (Turcs) (1864)"

¹⁴ Baxter&Sagart bu imler için "沮 ju3: dzj" ve "渠 qu2: gjo" sesletimlerini veriyor.

¹⁵ Yeni Tang Tarihinde bu isim "Na-du-lu 訥都陸" olarak geçiyor.

¹⁶ "Kağan 可汗" unvanı için bkz. (Togan 2005: 73–74; 372)

ve "kağanlık" unvanlarının alınmasıyla devlet teşkilatının şekillendiği bu dönemin olayları Zhou Shu'nun "Türkler" Bölümünde yer almaktadır.

Bunun zamanında, Batı Weilerin veziri ittifak ve anlaşma yapmak amacıyla Türklere Soğdu bir elçi gönderir; sonrasında Türklere, Orta Asya'da en önemli siyasi birliklerden biri haline gelirler. M.S. 545 yılından sonra, ilkin Tie-le ve Ruru seferleri ve Batı Wei ile evlilik akdi göze çarpmaktadır. Metinde Erkin adıyla anılan Mugan Kağan dönemi ise Türklerin bölgenin tam hâkimi olmaya başladığı sürece işaret etmektedir. İlgili olaylar, aşağıda çevirisini ve notlandırmasını yaptığımız Zhou Shu'nun "Türkler" bölümünde bulunmaktadır. Sui Kayıtları'ndaki ilgili bölümünün çevirileri dipnotlarda verilmiştir.

突厥者盖匈奴之別種姓阿史那氏別為部落後為鄰
國所破盡滅其族有一兒年且十歲兵人見其小不忍
殺之乃刖其足棄草澤中有牝狼以肉飼之及長與狼
合遂有孕焉彼王聞此兒尚在重遣殺之使者見狼在
側并欲殺狼狼遂逃于高昌國之北山山有洞穴穴內
有平壤茂草周回數百里四面俱山狼匿其中遂生十
男十男長大外託妻孕其後各有一姓阿史那即一也
子孫蕃育漸至數百家經數世相與出穴臣於茹茹居
欽定四庫全書
周書
卷五十一
二
金山之陽為茹茹鐵工金山形似兜鍪其俗謂兜鍪為
突厥遂因以為號焉或云突厥之先出於索國在匈奴
之北其部落大人曰阿謗步兄弟十七人其一曰伊質
泥師都狼所生也謗步等性竝愚癡國遂被滅泥師都
既別感異氣能徵名風雨娶二妻云是夏神冬神之女
也一孕而生四男其一變為白鴻其一國於阿輔水劍
水之間號為契骨其一國於處折水其一居踐斯處折
施山即其大兒也山上仍有阿謗步種類並多寒露大

我國將興也十二年土門遂遣使獻方物時鐵勒將伐
 茹茹土門率所部邀擊破之盡降其衆五萬餘落恃其
 疆盛乃求婚於茹茹茹茹主阿那瓌大怒使人罵辱之
 曰爾是我鍛奴何敢發是言也土門亦怒殺其使者遂
 與之絕而求婚於我太祖許之十七年六月以魏長樂
 公主妻之是歲魏文帝崩土門遣使來吊贈馬二百匹
 魏廢帝元年正月土門發兵擊茹茹大破之於懷荒北
 阿那瓌自殺其子菴羅辰奔齊餘衆復立阿那瓌叔父

鄧叔子為主土門遂自號伊利可汗猶古之單于也號
 其妻為可賀敦亦猶古之閼氏也土門死子科羅立科
 羅號乙息記可汗又破叔子於沃野北木賴山二年三
 月科羅遣使獻馬五萬匹科羅死弟俟斤立號木汗可
 汗俟斤一名燕都狀貌多奇異面廣尺餘其色甚赤眼
 若瑠璃性剛暴務於征伐乃率兵擊鄧叔子滅之叔子
 以其餘燼來奔俟斤又西破噉噠東走契丹北并契骨
 威服塞外諸國其地東自遼海以西至西海萬里南

兒為出火溫養之咸得全濟遂共奉大兒為主號為突
 厥即訥都六設也訥都六有十妻所生子皆以母族為
 姓阿史那是其小妻之子也訥都六死十母子內欲擇
 立一人乃相率於大樹下共為約曰向樹跳躍能最高
 者即推立之阿史那子年幼而跳最高者諸子遂奉以
 為主號阿賢設此說雖殊然終狼種也其後曰土門部
 落稍盛始至塞上市繒絮願通中國大統十一年太祖
 遣酒泉胡安諾槃陀使焉其國皆相慶曰今大國使至

Türkler Tujue/T'u-chüeh 突厥

50. Tomar Monografiler 42: Değişik Bölgeler İki: 905–12

Türkler, muhtemelen Hunların bir diğer boyudur. Soy adları¹⁷ A-shi-na'dır. Farklı boylara ayrılmışlardır. Daha sonra bir komşu ülke tarafından mağlup edilmiş [ve] bütün soy katledilmiş. [Geriye] On yaşlarında bir erkek çocuk kalmış, askerler [çocuk] küçük olduğundan O'nu öldürmeye kıyamamışlar, sadece ayaklarını kesip [öylece] otlığa bırakmışlar. Dişi bir kurt çocuğu etle beslemiş, çocuk büyüdüğünde kurtla çiftleşmiş [ve] kurt gebe kalmış. [Komşu ülkenin] Beyi, çocuğun hayatta olduğunu duymuş, O'nu [da] öldürmek için yeniden peşine adam takmış. Gönderilenler, kurdu çocuğun yanında görmüş [ve] onu öldürmek istemişler [ama] kurt, Gaochang'ın kuzeyindeki dağlara kaçmış.¹⁸

Dağda bir mağara varmış, mağaranın içinden karşıya geçince düz bir çayırılık [uzanıyormuş]. Etrafı yüzlerce li¹⁹ uzunluğunda ve dört bir yanından dağlarla çevrilmişti. Kurt buraya saklanmış. Sonunda [dişi kurt] on oğlan doğurmuş. Çocuklar büyüyünce dışarıdan eş getirtmişler, [onlarla] evlenerek gebe bırakmışlar. Bundan sonra her birinin bir soy adı olmuş, A-shi-na bunlardan biriymiş. Oğullar [ve] torunlar çoğalmış, yüzlerce aile olmuşlar. Birkaç nesil sonra hep beraber mağaradan çıkmış ve Rurulara tabi kalmışlar.²⁰ Altın Dağları'nın güneyine yerleşerek Ruruların demircisi olmuşlar. Altın Dağın şekli tolğaya benzediğinden ve tolğaya "tu-jue" dedikleri için [kendileri de]"Türk" adını almışlar.²¹

Bir başka söylenceye göre; Türklerin ataları Hunların kuzeyindeki Suo Ülkesi'nden²² gelmektedir. Boyun büyük adamına "A-bang-bu" denirmiş.²³ Onun on yedi kardeşi varmış.²⁴ [İçlerinden] birinin adı "Yi-zhi-ni-shi-du" imiş [ve] bir kurttan doğmuş. [A-] bang-bu ve diğer [kardeş]leri aptal ve avare²⁵ olduğundan ülkeleri yok edilmiş. [Ama] Ni-shi-du'nun hali başka, nefesi farklıymış. Rüzgâr estirip yağmur yağdırabiliyormuş.²⁶ [Kendine]

¹⁷ Çince'den orijinal ifadeye göre çevrilen "soy adı" ayrı yazılmıştır. Bunun sebebi "boy adı", "oba adı", "bölük" vb. ad ve ayrımlarının bunu gerektirmesidir. Bu konuda ayrıca bkzn. (Togan 2005)

¹⁸ BS'de "kuzey" yerine "kuzey batı" ifadesi geçmektedir. Konuyla ilgili (Tashağıl 2012, 11, dpn. 14)'te ilgili diğer metinlerle kıyası yapılmıştır.

¹⁹ Uzunluk birimi li, 300 ila 360 adıma karşılık gelen uzunluk birimi. (GJHCD: 864).

²⁰ Çin kaynaklarında rou-ran 柔然, ru-ru 蠕蠕 WS ile BS'de, rou-rou 芮芮 SS, NQS ve LS'da, ru-ru 茹茹 en çok ZS ve BS'de ve 蠕蠕 haliyle JS 3130–33 arasında böyle birkaç çeşit adla anılmışlardır. Tamamının aynı seslerin çevrimi olduğu anlaşılan bu adlar; JS 3202, WS 2289, NQS 1023, BS 3249 içinde de geçiyor; bunların arasında en yaygın olanı 'ruru'dur 蠕蠕. Ayrıca Avar-Ruru/Ju-ju özdeşliği hakkında bkzn. (Liu 2006: 14 dpn.19).

²¹ SS 1863'te Türkler Bölümü ilk kısım ise şöyle; "Türklerin atası P'ing Liang'daki karışık yabancıardan gelmektedir; soy adı Ashina'dır. Sonraki Wei Hanedanı Tai Wu, Juqu soyunu yenilgiye uğrattığında; Ashina 500 aileyi alarak Rurulara kaçmıştı, nesiller boyu Altaylarda turmuş demircilik yapmışlardı. Altay Dağı'nın (Altın Dağı'nın) şekli tolğaya (miğfer) benzediğinden, adetlerine göre miğfere Türk dedikleri için de kendilerine [bu adı] almışlardı. Bir başka söylenceye göre ise; [Türklerin] ataları Batı Denizi'nin (Bostan Gölü) yukarılarında yaşıyorlardı. Komşu bir ülke, kadın, erkek, yaşlı genç demeden hepsini katletmişti. Küçük bir çocuğa geldiklerinde ona kıyamamış, ayak(lar)ını kesip kol(lar)ını kırarak bataklığın ortasına bırakmışlardı. Bir dişi kurt, [çocuğun] yanına her gidişinde onu etle beslemiş; çocuk etleri yediği için ölmemişti. Daha sonra kurtla çiftleşmiş ve kurt gebe kalmıştı. Bu komşu ülke tekrar adam göndererek bu çocuğu da öldürmelerini [istemmiş] fakat [adamlar geldiklerinde] çocuğun yanında kurt varmış. Gönderilenler çocuğu öldürecekleri sırada, kurt sanki Tanrı tarafından büyülenmiş gibi ateş olup denizin (göl?) doğusundaki dağın başına (uçup) giderek buraya inmiş. Karakoço'nun kuzey batısındaki bu dağın altında bir mağara geçidi varmış ve kurt buraya girdiğinde düz bir çayırılıkla karşılaşmış; burası 200 küsur li genişliğindeymiş." (SS. 1863)

²² Suo Ülkesi için bkzn. (Liu 2006: 14, n.20) Ayrıca Baxter ve Sagart suo 索 için "sak/sraek" okunuşlarını veriyor. (Baxter&Sagart 2011)

²³ Daren 大人 "büyük adam" ifadesi kuzey Çin kültür çevresinde bin yılı aşkın kullanımı olan bir tanımlamadır. Yaygın olarak Xianbei ve Wuhuanlarda bir unvan olarak kullanılır; Sonraki Han Tarihi'-nde; ...Hunların sekiz boyunun büyük adamları Hu-han-ye'yi Chanyü olarak başa geçirdiler..." cümlesinde Hunlar için de kullanılmıştır. Mançu Dönemine gelindiğinde (1644–1911) saygı belirten genel geçer bir hitaba dönüşmüştür. A-bang-bu 阿榜步, özel ad olarak değil "boy reisi, başbuğ" olarak da düşünülmelidir Aynı ifade BS 3286'da da yer alıyor. Eski sesletimi bugünkünden farklı değil; a - pangH - buH (Baxter&Sagart 2011). A-bang-bu 阿榜步 ile ilgili bu ifadeler BS 3286'da da yer alıyor: A-pangH - buH (Baxter&Sagart 2011).

²⁴ BS ilgili bölümde "on yedi", "yetmiş" olarak kaydedilmiş. Bu sayılar İkinci Gök Türk Kağanlığı'nın kuruluşunu akla getiriyor. Hatırlayacak olursak; 682 yılında Xieli'nin soyundan gelen Aşina Kutlug Kağan ayaklandığında, 17 kişiyle yola çıkmıştı ve sonra yedi yüz kişi olmuşlardı. İlerişi adıyla Kutlug halkını çevresinde toplayarak 5000 kişi olduğunda Töleslere saldırmış ve sonra da gücü günden güne artırmıştı. (BKQS: 12/356).

²⁵ Tam olarak "saf ve hastalıklı 立愚癡"

²⁶ Burada "çağırarak / hükmetmek: zhao 召" ile verilen BS'nun Baina Nüshası'nın Türkler Bölümünde "öngörmek - fal bakmak"

iki kadın almış; söylenene göre bunlar, yaz [ve] kış tanrılarının kızlarıymış. Biri gebe kalmış ve dört oğlan doğurmuş.²⁷ Oğlanlardan biri ak [bir] kuğuya dönüşmüş; birinin ülkesi A-fu Suyu²⁸ [ile] Jian Suyu'nun arasındaymış ve adı Qi-gu (Kırgız?) imiş. Birinin ülkesi Chu-zhe Suyu'ndaymış [ve] bir [diğeri de] Ba-si-chu-zhe-shi Dağı'na yerleşmiş;²⁹ bu, [Ni-shi-du'nun] büyük oğluymuş.

Dağda A-bang-bu'nun soyundan başkaları varmış, [hava] soğuk [ve yerler] ıslakmış, büyük oğul ateş götürerek onları ısıtıp beslemiş;³⁰ [dağda kalan insanların] tamamına ulaşmış [ve] herkesi kurtarmış. Sonra hep birlikte büyük oğlu yüceltip [kendilerine] başkan yapmışlar [ve ona] Türk adını vermişler, işte [o] Ne-du-liu Şad'dır. Ne-du-liu'nun on karısı olmuş, [kadınlardan] doğan oğullarının hepsi annelerinin soy adını almışlar; A-shi-na [en] küçük karısının oğludur. Ne-du-liu ölünce, on kadının [on] oğlu, başa geçirmek için kendi aralarından birini seçmek istemişler. Böylece hep beraber büyük [bir] ağacın altına gelmişler ve hep [bir ağızdan] sözleşerek; "Sıçrayarak ağaca [çıkalım], en yükseğe [sıçrayanı] başa geçirelim" demişler. Yaşça en küçük olan A-shi-na oğul en yükseğe sıçramış, [diğer kardeşleri] onu başkan olarak saymış [ve ona] A-xian Şad³¹ unvanını vermişler. Bu söylence [diğerinden] farklı olsa da, nihayetinde [bu da] kurt soyundan [söz etmektedir].³²

Ondan sonra [gelene] Tu-men denir; [Tu-men'in] boyu biraz güçlendiğinde sınıra gelip [Çinle] alışveriş yapmaya başlamışlardı. İşlenmiş [ve] ham ipekliler [alarak] merkezi ülke ile [ilişki] kurmak istemişlerdi. Datong [yönetim döneminin] on birinci yılında (545), [Hükümdar] Taizu Jiuquan Huları'ndan A-nuo-pan-tuo'yu³³ [Türlere] elçi [olarak] göndermiş,³⁴ ülke [halkı] birbirlerini kutlayarak; "Bugün [artık] büyük [bir] ülkenin elçisi [ayağımıza] geliyor, memleketimiz [daha da] yücelecek!" demişlerdi. On ikinci yılda Tu-men [bir] elçi gönderip yörelerine [has] eşyalar sunmuştu. Tielelar, Rurular'a saldıracağı sırada Tu-men bütün bölükleriyle saldırıyı karşılayıp onları yenilgiye uğrattı, elli bin obalık [Tiele] boylarının tamamına baş eğdirdi.³⁵ [Ama] gücü ve güvenciyle Rurular'dan evlilik [akti] talep ettiğinde, Rurular'ın başkanı A-na-gui [bu isteğe] çok kızdı. Elçi gönderip Tu-men'a sövmüş [ve onu] aşağılamıştı; "Sen benim demirci kölemsin, bunu söylemeye nasıl cüret edersin!" demişti. [Buna karşın] Tu-men de öfkelenmiş [ve Ruru] elçisini öldürdü. Sonra onlarla ilişkisini kesti, evlilik [akdini ise] bizden talep etti. Taizu [Tu-men'in] bu [isteğini] kabul etti. On yedinci yılın altıncı ayında, Weiler'den Changle Gongzhu'yu [Tu-men'e] eş olarak verdi. O yıl Wei [Hükümdarı] Wendi öldü, [bunun için] Tu-men'in gönderdiği elçi yas tutup iki yüz at hediye etmişti.

[Batı Wei Hükümdarı] Wei Feidi'nin ilk yılının birinci ayında (552) Tu-men asker çıkarıp Rurular'a saldırdı, onları Huaihuang'ın kuzeyinde³⁶ büyük yenilgiye uğrattı. [Ruruların hükümdarı] A-na-gui kendi canına kıydı, oğlu An-luo-chen [ise] Qiler'e kaçtı; [geriye] kalan halk A-na-gui'nin amca babası [olan] Deng-shu-zi'yi başa

---

olan zhan 占bunun dışındaki nüshalarda ve Sui Kayıtları ilgili bölümde "çağırma" anlamındaki im kullanılmış. Çince ifadeye göre her ikisi de manidar; Ni-shi-du'nun "(falcılık) hisleri de, nefesi de (okuyup-üfleme, rüzgar ya da yağmur çağırma) sıradan insanlardan farklı. (別感異氣).

²⁷ Sui Kayıtları'nda farklı bir özet görülüyor.; "Kurt daha sonra on oğlan doğurmuş, soy adı Ashina olan en zekileriymiş ve daha sonra onların önderi olmuş. O nedenle otağlarının [kapısının] üstüne kurtbaşını sancak olarak asarlar, [böylece] özyetkinliğini unutmayacaklarını gösterirler. (SS: 1863).

²⁸ Ting, "A-fu" için "Ubssa Gölünü", Hirth ise "Abakan'ı işaret ediyor. Akt. (Liu 2006: 15, n.22)

²⁹ Ba-si-chu-zhe-shi Dağı 跋斯處折施 için OÇ okunuş: dzjenX/ sej/ tsyhoH/ tsyet/ sye (Baxter&Sagart 2011) BS'da birinci im 跋, ba: bag/beg 跋 olarak verilmiş.

³⁰ Çince cümlelerin tam karşılığı: "büyük oğul - yap - çık - ateş - ısıt - besle - onları" (大兒為出火溫養之); Buradan "yakarak ateş çıkardığı" ya da "ateşi kendi ocağından çıkararak getirdiği" anlaşılabilir.

³¹ "Xian", "bilge" anlamında.

³² Sui Kayıtları'ndaki ilgili bölüm özet niteliğinde ve farklılık arz ediyor; "A-xian Sad adında biri vardı; halkın başında mağaradan çıkıp Rouranların memuru olmuştu. (SS: 1864)

³³ A-nuo-pan-tuo'nun Soğdca "Nanebandak" ve Eski İnanca "Anahita banda" oluşu hk. Bknz. (Tasağıl 2012: 16, n. 43)

³⁴ ZZT]'de A-nuo-pan-tuo'yu elçi olarak gönderenin, [Batı Wei] baş damışman 丞相 [Yü-wen]-tai olduğu kayıtlı. Aslen Hun (Xiongnu/Hsiung-nu) soylusu olan "Yü-wen ailesi Xianbei/Hsien-peileri yönetimleri altına almışlar ve bundan sonra Hsien-peî adıyla anılmaya başlanmışlardı..." (Otkan 1980: 29)

³⁵ Sui Kayıtları ilgili bölüm buna kısaca değiniyor: "Büyük Yabgu'ya gelindiğinde halk güçlenmişti. Sonraki Wei'in son yıllarında, İllig Kağan Tielelar'a saldırmış ve onları bertaraf etmiş, 50 bin kûsur hane ona bağlanmıştı." (SS: 1864). 50 bin "oba 落" ve "hane 家" farkı fıkhat çekiyor.

³⁶ Huaihuang kasabası bugünkü Hebei Eyaletinde Zhangbei İlçesindedir; Wei döneminde kurulan bu yer bir garnizondur ve Çin Seddinin dışında, kuzeydoğusunda yer alır.

geçirdi. Tu-men sonunda kendine, eskinin chan-yü'sü olan Yi-li Kağan unvanını almıştı³⁷. Karısına [ise] eskinin yan-zhi'sı olan 'hatun' unvanını verdi.³⁸ Tu-men ölünce [yerine] oğlu Ke-luo geçti.

Ke-luo'nun unvanı Yi-xi-ji Kağan'dı.³⁹ [Rurular'dan] Shu-zi'yi Wo-ye'nin kuzeyindeki Mu-lai Dağı'nda yendi.⁴⁰ [Wei Feidi saltanatının] İkinci yılının üçüncü ayında, Ke-luo elçi gönderip elli bin at hediye etti. Ke-luo ölünce, kardeşi Erkin başa geçti [ve] Mugan Kağan⁴¹ unvanını aldı.⁴²

Erkin'in bir adı [da] Yan-du idi.⁴³ Görünüşü kudretli, çok garip [ve] değişik [biriydi], suratı bir ayaktan daha genişti [ve yüzünün] rengi koyu kıızı; gözleri çakmak çakmak.⁴⁴ Mizacen sert [ve] hiddetli⁴⁵ [biriydi, hep] fetihlerle [ve] akınlarla meşguldü. Bu şekilde savaşçıların başında [önce] Deng-shu-zi'ya saldırıp onu söndürdü. [Deng] Shu-zi geriye kalan külleriyle gelip [bize] sığınınca Erkin bu kez batıda Nie-daları (Ye-da, Yan-da) yendi.⁴⁶ Doğuda Qi-danları sürdü, kuzeyde [ise] Qi-guları⁴⁷ ele geçirip seddin dışındaki bütün ülkelere korku salarak [onları kendisine] bağladı. Toprakları doğuda Liao Denizi'nin batısından⁴⁸ batıda Batı Denizi'ne kadar on bin li, güneyde çölün kuzeyinden, kuzeyde Kuzey Denizi'ne kadar altı, yedi bin li idi, [bu alanın] tamamı [onun] hâkimiyetine [girmişti].

Geleneklerine göre [Türkler], saçlarını bağlar, kıyafetlerini soldan [ilikler], kubbeli çadırlarda, keçeden yurtlarda [yaşarlar], su ve otlak peşinde yer değiştirirler, hayvancılık yapar, ok [atıp] avlanarak geçinirler.⁴⁹ Yaşlıları önemsemezler, güçlü kuvvetli olanlara değer verirler, nadiren utanır, çekinme [nedir bilmezler], adap [ve] düzenleri yoktur,⁵⁰ aynı eski Hunlarda olduğu gibi. Hükümdarları başa geçtiği [zaman] yakınında bulunan önemli beyler onu [bir] kilim [üstünde havaya] kaldırırlar,⁵¹ güneşin [hareketi] yönünde dokuz kez çevirirler, her defasında beyler ve tebaa [eğilerek onu] selamlarlar. Selamlama bitince kaldırıp ata bindirirler, [sonra] ipek [bir bağ] ile boğazını sıkarlar, kendinden geçinceye kadar [boğar], sonra [boynundaki bağı] gevşetip hızlı hızlı; "Kaç yıl kağanlık yapabileceksin?" diye sorarlar. [Kağanın] haleti ruhiyesi heyulalar içinde dağılmıştır, [kendinden geçmiş durumdadır], kaç [yıl hükümdar olacağını] açık olarak belirleyemezse, beyler, tebaası [ve] diğerleri, söylediklerine göre [saltanat süresinin] uzunluğunu tespit ederler.

³⁷ İl ya da İlig Kağan unvanı hakkında bkz. (Togan 2005)

³⁸ Yan-zhi için bkz. (Onat 2004: 152 vd.) 'hatun' için bkz. (Togan 2005: 80)

³⁹ SS 84. tomar Türkler Bölümünde: "Yi-li 伊利 ölünce yerine kardeşi Yi 逸 Kağan başa geçti" demekte. "Yi-li, Tu-men'dir; Yi Kağan [ise] Ke-luo ya da Yi-xi-ji Kağandır. "Kardeş" ve "oğul" ifadeleri iki metinde farklıdır." (SS: 1864)

⁴⁰ BS ilgili bölümde "mu" imi 木 yazılmamış. Dağın adı Lai Dağı olarak kayıtlı. (s. 3287).

⁴¹ SS'da Mu-gan'ın ikinci sesi han 汗 için han 汗, BS'da ise gan 杆 verilmiş.

⁴² Sui Kayıtları'nda farklı adlar veriliyor ancak içerik aynı doğrultuda: "[Bunun üzerine] Rouranlardan evlilik talep etti. Rouranların Efendisi Anahuai, çok öfkelenmiş, elçi gönderip küfür etmişti. İllig elçinin başını vurdurdu; halkın başında Rouranlar'a saldırıp onları alt etti. [İllig] ölünce kardeşi İl Kağan başa geçti, Rouranları o da yendi. Hastalandı ve öldü, oğlu She-tu'yu gözardı ederek, kardeşi Yi-dou'u başa geçirdi; [bu] Mugan Kağan olarak anılıyordu. Mugan, cesur ve bilgiliydi; Rouranlara saldırıp onları ortadan kaldırdı. Batıda Eftalitleri bozguna uğrattı, doğudaki Kıtayları sürdü; kuzey bölgelerindeki bütün yabancı halklar ona bağlandı, Merkezi topraklara göz dikmişti. Daha sonra Batı Wei (Zhou) ile Doğu Wei (Qi)'yi Tai Yuan'a kadar işgal ettiler. (SS: 1864)

⁴³ TD 197. Tomarda du 都 yerine yi 尹 yazılıdır. Buna göre Yan-du Yan-yi de olabilir.

⁴⁴ "Gözleri cam gibi parlak, ışıl ışıl, çakmak çakmak"

⁴⁵ Çince: 性剛暴 mizaç+sert+parlamak

⁴⁶ ZS'da; "Nie/Ye-da Ülkesi [nin halkı] Büyük Yüe-zhiların soyundandır, Hotan'ın batısında yer alır." (ZS: 918) Nie-da 嚙嗟, WS 102. tomarka, BS ilgili bölümde, TD 197. tomarka "nie 嚙", "ye 嚙" olarak geçiyor, WW indeksinde "yan 厭", SS: 83 tomarka "Yi-da 悒悒" olarak geçiyor. Eftalitler olmalıdır.

⁴⁷ Kuzeybatılı göçebe-çoban halklardan Qi-gular (Kırgızlar) BS'de "Türklerin kuzeyinde Qi-gu'nun halkı var; diş biliyorlar, uzun zamandır [Türklerin] zamanının geçmesini bekliyorlar" (BS: 3292)

⁴⁸ Liao Denizi: Sarı Deniz'in kuzeybatısında yer alan Bohai'nin Liaodong körfezi.

⁴⁹ Sui Kayıtları'nda içerik paralel: "Geleneksel olarak hayvan besiciliği ve çobanlıkla uğraşırlar, su ve otlak peşinde göç eder bir yerde oturup kalmazlar. Otağlarda, kıl çadırlarında [yaşarlar]; saçlarını bağlar, [kıyafetlerinin] yakasını solda iliklerler, et yer kızır içerler; yaşlılara değil gençlere değer verirler. (SS: 1864).

⁵⁰ Çincesi 寡廉恥, 無禮義, 猶古之匈奴也.

⁵¹ Çince imdeki görsel imge "iki el tarafından kaldırılmış bir arabaya" işaret ediyor. 輿

Büyük beyleri [arasında] yabgu [başta gelir], [ondan] sonra şad,⁵² sonra tegin,⁵³ sonra qi-li-fa (İlteber-Erlikbar)⁵⁴ [ve] sonra [da] tu-tun-fa⁵⁵ [gelir; geriye] kalan küçük memurların toplamı yirmi sekiz kadardır, [bunların] tamamı ömür boyu görevlidirler. Savaş aletleri [arasında] yay, ok, öten temren, zırh, mızrak, kama [ve] kılıç bulunur, kılıç [taşıdıkları] kemerlerinin iki yanında iki de kamaları olur. Bayrak [ve] sancaklarında altın kurt başı işlenmiştir. Muhafız askerlerine fu-li denir,⁵⁶ Xia Dilinde kurt demektir.⁵⁷

Aslen kurttan türemiş oldukları için eskiyi unutmazlar.⁵⁸ Zorla asker [ve] at toplar, [büyük ve küçükbaş] hayvanları vergiye koşarlar.⁵⁹ [Bir] ağaç [parçasına, hayvan] sayısına [göre] çentik atar ve altın temren ile [bal] mumunu mühürleyip işaretler; [böylece] teminatlı [bir] akit yapmış olurlar.

Ceza kanunları[na göre]; başkaldıranlar, adam öldürüp kadınıni işgal edenler [ve bir] at çaldığında [kaçarken] tökezleyen [ve yakalananların] hepsi öldürülür. Başkasının kadınıni-kızını kirletenler mal-mülkle ağır bedel öder ve [diğer adama] kendi kızını eş olarak vermek zorundadır; kavgada başkasını yaralayan, [yaranın] ağır [ya da] hafif oluşuna göre maddi [bedel] öder; at ve çeşitli eşya çalanlardan, her bir [eşya için] on katından fazlası tazmin [edilir].⁶⁰

[Biri] öldüğünde bedeni çadırında durur, çocukları, torunları ve kadın-erkek [bütün] hısım akrabası, koyun [veya] at kesip çadırın önüne sererek kurban sunarlar. At sırtında, çadırın etrafını yedi kez dolaşırlar [ve] çadırın kapısına her gelişlerinde bıçaklarla yüzlerini keser [hep beraber] ağlaşırlar; tamamı kan [ve] gözyaşı döker; bu şekilde yedi tur [dolaştıktan sonra töreni] bitirirler. [Bir] gün belirlerler, [o gün] ölenin [hayattayken] bindiği atı ve gündelik [hayatta] kullandığı eşyalarını, bedeniyle birlikte yakar, küllerini toplarlar [ve] zamanı geldiğinde [külleri] gömerler. Baharda ve yazın ölenler [için] otların ve ağaç [yapraklarının] sararıp dökülmesini beklerler; güzün [ya da] kışın ölenler [için] yaprakların yeşillenmesini, çiçeklerin açmasını, beklerler; ancak o zaman bir çukur [açıp] külleri gömerler. Defin günü hısım akraba tören düzenler ve atlarla [mezar yerinin] etrafını dolaşır, aynı ilk öldüğünde olduğu gibi yüzlerini kesip [kanatırlar]. Defin [merasimi] bittikten [sonra] mezarın bulunduğu yere taşlar dikerek işaret koyarlar. Taşların [sayısı], hayattayken öldürdüğü adam sayısına göre artar [ya da] azalır. Ayrıca koyun [ve] at başları ile [ölü için] tören yapar ve [hayvanların başlarını, balballardan oluşan bu taştan] işaretlerin üstüne asarlar.⁶¹

O gün, kadın erkek gösterişli kıyafetlerini giyinip kuşanıp mezar yerinde toplanırlar. Erkekler [arasında] kadınlardan birini beğenip seven olduğunda, [obaya] dönünce sorup [soruşturması] için birini gönderir, anne babalar [buna] pek karışmazlar. Baba (ağabey), küçük [ve] büyük amcalardan [biri] öldüğünde, oğullar, kardeşler

⁵² Şad için bkz. (Togan 2005: 81)

⁵³ Üç nüshada tegin için “特勒-勤” farklı çince imler kullanılmış ve bir nüshada “te-” hecesi tek kalmış. Unvanın açıklaması için ayrıca bkz. (Togan 2005: 80)

⁵⁴ Ses çevirimi qi-li-fa 侯利發 = “ilteber” özdeşliği için bkz. (Togan 2005: 84-5) Ses bakımından “erlikbar” olması muhtemeldir.

⁵⁵ Ses çevirimi olduğu görülen tu-tun-fa 吐屯發 ya da tu-tun için bkz. (Togan 2005: 86) Unvanlar için (Liu 2002: 20)’de de bilgi bulunuyor.

⁵⁶ Fu-li 附離 Börü, kurt.

⁵⁷ Sui Kayıtları 1864’teki ilgili bölümle karşılaştırılabilir: “...Memurları arasında; Yabgu [vardır], ondan sonra Şad Tigin, Erlikbar, Tutunbar [gelir]; en aşağıdaki memura kadar toplam 28 [farklı] makam ömür boyu görevlendirilir. Boynuz yay, öten temren, zırh, kalkan kama ve kılıç [savaş aletleridir]. At üstündeyken ok atmakta becerikli [olan Türkler] mizacen zalim ve dayanıklıdır. Yazışma – çizimleri yoktur, ağaç [parçasına] çentik atarak antlaşma yaparlar. [Sonra] bir ay bekleyip [süre] dolduğunda yağmaya ve talana kalkarlar...” (SS: 1864).

⁵⁸ BS ilgili bölümde, “...unutmamak için kurt başını sancak yapıp kağanın çadırına, yani devlet kapısına (yamen) astıkları” kayıtlı. (BS 3285)

⁵⁹ Song Nüshasında BS’nin ilgili bölümünde ve TD 197’de “asker [ve] at”tan sonra “ve de” anlamında “ji及”imi yer alıyor. BS’de ise bu çeviride “koşarlar” ile karşıladığımız “ke 科= sınıflandırmak” yerine “her bir” anlamındaki “zhu 諸” verilmiş.

⁶⁰ Sui Kayıtları ilgili bölüm farklı detaylar veriyor; “Ayaklanan ve adam öldürenler idam edilir. Ahlsızlık yapanın (sapkınlık) uzvu kesilir ve [bedeni] belinden [ikiye] ayrılır. Başkasını kör eden, bedel olarak kendi kızını vermelidir. Eğer kızı yoksa bu bedel mal ile ödetilir. Parmak veya kemik kıranlar [karşılık olarak] at verir. Hırsızlara [ise, çaldığı malın] on katı bedel ödetilir. (SS: 1864)

⁶¹ Sui Kayıtları ilgili bölüm: “Biri öldüğünde bedeni çadırının içinde bekletilir. Ailesi, hısım akrabaları çok sayıda inek ve at keser, kan akıtır sunu yaparlar, çadırın etrafında döner [göğe] yakarırlar. Bıçakla yüzlerini keserek kan akıtıp yere damlatırlar ve bu şekilde yedi tur atarlar. Daha sonra, seçtikleri gün geldiğinde [ölünün] bedenini bir atın üstüne oturtur yakarlar, [daha sonra] küllerini toplayıp gömerler. Ağaçlardan kurgan yapar, içine bir oda kurar; [duvarlarında] ölüyü resmederler, hayattayken katıldığı savaşları ve zafelerini anlatırlar. Hayattayken öldürdüğü her bir düşman için bir (taş) balbal dikerler; yüzlerce [taş balbal] dikilen [kahramanları] vardır. (SS: 1864).

ve yeğenler, analıklarını, amcalarının hayattaki eşlerini ve yengelerini [kendilerine] eş olarak alabilirler; fakat [yaşı ve konumu] saygın olan [kadınlar, eş olarak alındıklarında], onlarla zıfaf yapılmaz.⁶²

Göçebe olmalarına [ve] daimi bir yurtları bulunmamasına karşın, herkesin [kendilerine] ayrılmış toprakları vardır. Kağanın daimi meskeni Ötüken Dağı'ndadır⁶³, görkemli otağı[nın⁶⁴ kapısı] güneşin doğduğu yere saygıyla, doğuya açılmıştır.

[Kağan] her yıl seçkin beylerini alarak atalar mağarasında tören [düzenler]. Bir de beşinci ayın ortalarında⁶⁵ halk, Tamir [Irmağı⁶⁶ kıyısında] toplanır, Gök Tanrı'yı selamlayıp tören yaparlar. [Kağanın oturduğu] Ötüken Dağı'ndan dört-beş yüz li⁶⁷ mesafede yüce bir dağ [daha] yükselir⁶⁸, üzerinde ot [ve] ağaç yetişmez, adına Bo-

---

⁶² Sui Kayıtları'nda Zhou Kayıtları'nda olmayan ilginç ifadeler göze çarpıyor: "Babaları veya erkek kardeşlerinden biri öldüğünde, oğullar ve kardeşler analıkları ve yengeleriyle evlenebilirler. Beşinci ayın ortasında göğşe sunmak için çok sayıda koyun ve at keserler. Erkekleri damaya düşküncüdür, kadınlar ayak topu oynar, kıımız içip keyiflenirler, karşılıklı türkü söyler atışır. Şeytan ve ruhlardan korkarlar; kamlarına inanırlar. Savaşta ölmeyi iyi sayar, hastalanarak ölmeyi hor görürler; [bunların] pek çoğu Hun adetleriyle aynıdır. (SS: 1865).

⁶³ Hemen hemen bütün Çin kaynaklarında "dağ 山" olarak gösterilen "Ötüken" Gök Türk yazıtlarında "yış" olarak geçer. Bu, "orman", "koru" anlamındadır. Kaşgarlı'da "yış" için "aşağı doğru eğimli yer, yamaç" açıklaması bulunur. (DLT: 694). Ötüken'in Orhun Irmağı'nın çıktığı yayla olduğunu dile getiren Kafesoğlu; Pelliot'un, "ötügen" in Moğolcadan Türkçeye geçmiş bir sözcük olduğu görüşünü çürütecek biçimde Türkçe "ötüg, ötüg, ötügcü: dilek, dua, niyaz edilen yer" kanıtını getirir. (Kafesoğlu 2014: 108, dpn. 493). P. B. Golden ise Clauson'dan; "öte: bir vazifeyi yerine getirmek, dolayısıyla dua ederek Tanrı'ya olan vazifeyi yerine getirmek..."; Denis Sinor'dan; "öti: rica, dua" ve yine Clauson'dan; "ötüg: istirham, daha üstün olandan istek" örnekleriyle, bu adı; yer-su inancı, din ve kutsallık bağlamında notlandırır. (Golden 2013: 162). "Iduq Ötüken" tabirinin sonundaki -gen/-ken türetme ekinde de anlaşılacağı üzere burası "kutsal işlerin (adak, kurban, dua ve yakarışın) yerine getirildiği yerdir. Ama Iduq (adakla kutsanmış), Ötüken (adak adanan yer) ifadesindeki ikileme başka çıkarımların da mümkün olabileceğini gösterir. Moğolcadaki "ana tanrıca Atügen" inancının ocak kültürüyle olan bağı, "ocağın", "otağ" ile ilişkisi ve Ötüken'in aynı zamanda "atalar mağrası"nın bulunduğu, kağanların daimi meskeni olması, sorunun detaylandırılabilceğini gösteriyor. Bununla ilgili ilk elden, *A-pang-bu'*nun soyundan gelen, *Yi-zhi-ni-shi-du'*nun büyük oğlu ve *Qi-gu* (Kırgız)'ın ağabeyi olduğunu bildiğimiz "ateşi getiren ata" ile *Ba-si-chu-zhe-shi* Dağı'nın nerede ve demek olduğu sorunu var. Bknz. Dpn. 166.

⁶⁴ Çadırı tanımlamak için kullanılan "牙 fildişi" yarı yarıya benzer bir form ve okunuşla "seçkin" anlamını da vermektedir. Biraz zorlamayla da olsa, *ya-zhang* = o + tağ karşılığı düşünülebilir. Zira Wei Shu'da "Kağanın Otağı" ifadesi yön ve uzaklık bildiren topografik anlatılarda bir mihenk olarak yer alıyor. Orta Asya'da bazı ülkeler arasında konumlar "Türklerin Otağına" olan uzaklığına göre belirleniyor. (WS: 2267-8).

⁶⁵ Aylar onar günlük üç haftayla da ifade edilir; burada geçen "ortaları" ayın onu ile yirmisi arasını gösterir. On günlük hafta anlayışı Shang Döneminden kalan bir takvim ve tarihleme alışkanlığının devam ettiğine işaret etmektedir. Hatırlanacak olursa, kuzeybatıdan gelen Zhoular, Çin düzlüklerine egemen olduklarında pek çok başka yeniliğin yanında yedi günlük hafta anlayışını da Çin'e getirmişlerdi.

⁶⁶ Tamir, Orhun Irmağı'nın kollarından biridir. P. B. Golden, Pelliot (1929: 212), Roux (La Religion: s.149-154) ve Potapov (1972: 266-283)'dan teyyid ederek, buranın Hunlar (Hsiung-nular) için de kutsal olduğunu söylüyor. (Golden 2002: 162).

⁶⁷ BS'da ve CFYG'de yazılış birbirine benzeyen dört "四" ve batı "西" karıştırılmış görünüyor. (Liu 2006: 23)

⁶⁸ Jiong chu 迥出 daha açık olarak, "yerden birden bire çıkar" anlamında.

*deng-ning-li*⁶⁹ derler; [bu sözcük] Xia (Çin) Dilinde Yer Tanrısıdır. Yazıları [ve] harfleri⁷⁰ Hu [yazısı] türündendir fakat yıl [ve] takvim bilmezler, sadece [baharın gelişiyile birlikte] çayırların yeşillenmesini kaydederler.

Erkin'in⁷¹ boyları [ve] halkı güçlenmişti, bu yüzden elçi gönderip Deng-shu-zi'yi öldürtmek istediğini [bildirmişti]. Taizu buna müsaade etti. [Deng-shu-zi'nin emrindeki üç bin adamını [elinden] aldı ve onu [da Türk] elçisine teslim etti; Qing Men'in dışında [Deng-shu-zi ve diğerlerinin] başları vuruldu.⁷² Üçüncü yılda Erkin, Tu-yu-hunlar'ı ani bir saldırıyla kırdı. [Bu olayla ilgili] sözler Tu-yu-hun Monografisindedir. Ming Di'nin ikinci [saltanat] yılında, Erkin [bir] elçiyle ülkesine has eşyalardan hediye gönderdi.

Qiler ile mücadele zamanında savaş arabaları yıl[larca] durmadılar, bu yüzden Türklerle [yapılan] her ortaklıkta [Türkler] dış yardım olarak görüldüler. Başlarda Wei Hükümdarı Gong hayattayken, (sal: 561–79) Erkin [Kağan], hükümdara bir gelin vermeye niyetlenmişti [ama] anlaşma yapılmadan hükümdar öldü. [Bir çözüm yolu] arandı ve Erkin bu kez kızın Gaozu'ya [gelin olarak verilmesine] razı oldu; evlilik gerçekleşmeden, Qiler de [elçi] göndererek [Türklerden] evlilik [akdi] talep ettiler; Erkin [Kağan] Qilerin [teklif ettiği] akçelerin bolluğuna kapılabilir, pişmanlık yaşatabilirdi. [İş] bu [hale] varınca, Liangzhou ceza kâtibi Yang Jian⁷³, Muhafız Başı⁷⁴ Wang Qing [ve] diğerleri [evlilik akdini] bağlamak [üzere] görevlendirildiler. [Wang] Qing [ve] diğerleri geldiklerinde itimat [ve] doğruluktan söz ettiler. Erkin böylece Qi elçisini geri gönderip [Zhou ile] evliliği karara bağladı. Dahası iki ülkenin [birlikte] doğuya sefere çıkmasını teklif etti. [Konu hakkında] söylenenler [Yang] Jian [ve] diğerleriyle ilgili kayıtlardadır...

⁶⁹ Bo-deng-ning-li 勃登凝黎 için ilkin Kültigin yazıtındaki 'Bodun İli' ifadesi akla geliyor. Öte yandan, ilk heceyi diğerlerinden ayırdığımızda, geriye kalan üç hece "deng-ning-li"nin "Tengri" karşılığı olması gerekir. Öyleyse ilk hece olan "bo 勃"nun Guanyun sesletimi "b'uət, buvt / buot" incelenebilir. Zira imin Güneydeki Kejia okunuşu "put" da bu olasılığı destekler. Şu halde Çince metinde "Yer Tanrısı 地神" anlamıyla verilen "Bo-Deng-ning-li", "Buvt/put Tengri" olarak okunabilir. Kaşgarlı Sözlüğünde (DLT) "put - but - bud" gibi hecelerin karşılıkları, ilk bakışta Çince "Yer Tanrı" anlamıyla eşleşen bir sonuç vermemektedir. Fakat Clauson s. 297'deki, "**bu:t** 'a valuable object'" (kıymetli nesne, belki de hediye ya da adak) ve 298'deki "**bu:t** the word for the provision (mira) made for anyone who brings a gift or present from a notable" ifadesi, "Bu:d Tengri"yi "Yer Tanrısı" olarak değil, "Tanrıya adak ve hediyelerin sunulduğu yer" olarak anlamaya götürür. Yine Clauson 297'de bugünkü Türkçede de yaşayan "put" Budist öğretiyile ilişkilendirilerek verilmektedir. Ancak bu halde "put" ile Çince metindeki "yer" arasında bir ilişki kurulması icab eder ki bu ancak "yer-gök" karşılığı zemininde, "somut" (sert toprak, yer-put) ile "soyut" (yumuşak hava ve gök?) misali ayırmakla kurgulanabilir. Öte yandan "b:ut/put", "balbal" karşılığı olarak düşünüldüğünde, basit bir çıkarım yapılabilir. Ancak o halde, kahramanların hayattayken öldürdüğü kişi sayısına göre dikilen "balballara" bir kutsallık atfedilmiş olunacaktır. Bu, tartışmayı daha da açık hale getirir. Yine de "Yer Tanrısı" ile balbalların yüzeyde görünen görsel imgesi aracılığıyla ata kültürüne bir bağlantı mümkündür. Öyleyse Ötüken yakınlarındaki bu dağın eteklerinde çokça kurgan (ve dolayısıyla balbal) bulunacağı çıkarımı yapılabilir. Ama "Put Tengri"nin buradaki balballardan dolayı mı yoksa yer altındaki kurganlardan dolayı mı "Yer Tanrısı" anlamına geldiği yanıtlanabilir bir soru gibi görünmemektedir. Bu dağın üzerinde ağaç ve ot yetişmediği, dolayısıyla çevresinde sert kayalık ve madenlerin olabileceği unutulmamalıdır. Aslında "atalar", burası zaten kutsal bir merkez olduğu için buraya defnedilmiştir. O nedenle "Tanrıya adak ve kurbanların sunulduğu bir yer" olarak anlamlandırmak ve "put > buvt" için illa bir yanıt aranacaksa, "kıymetli şey" belki de "sert yer" anlamları seçenek olarak düşünülebilir. Bu adın balballarla olan ilişkisinden "putperestlik" sonucu da çıkarılabilir. Kaldı ki farklı Türk boylarının yüzyıllar süren Bud(a)-perestliği bir vaka iken ve Buda-Burhan/but-burxan heykel ve figürleri yüzyıllar boyunca Orta Asya'da sık karşılaşılan kutsallar iken, ilmi uğraşların "Tek Tanrı - Allah inancı" tartışmasına kurban edilmesi anlamlı görünmemektedir. Bknz. (Kafesoğlu 1997: 298, dpn. 95) ve (Golden 2013: 161-163).

⁷⁰ Bilindiği gibi Çin yazısı piktografardan ve ideogramlardan oluşur. Ses karşılığı kullanılan fonetik işaretler bulunmaz. Buradaki "harf" Çincedeki "im 字"ın karşılığı olarak kullanılmıştır.

⁷¹ Erkin: yi-qin, qi-qin ya da si-qin, okunuşlarından, ilk hecedeki "yi > ai > er?" değişimiyle ikinci hecede "q > k" eşliği Er-kin olasılığını kanıtlar nitelikte.

⁷² Tong Dian 通典 (TD) Sınır Boyları (bianjiang) 12'de bu olayla ilgili "ergen olmayanlar hariç tutuldu, beylerin (王公) evlerine hizmetçi yapıldılar." ifadesi görülmekte.

<http://ctext.org/tongdian?searchu=%E7%AA%81%E5%8E%A5&page=6>

⁷³ Ceza kâtibi ile karşıladığımız Ci-shi/tz'u-shi 刺史 memur unvanı, Han Wendi zamanında denetçilerin görevlerini tamamlamak amacıyla geçici olarak kurulmuş daha sonra Wudi zamanında (-106) yine müfettişlik göreviyle makamı kurdurmuştur. Wang Mang (M.S. 9-23) döneminde yetkileri genişletilmiş il çobanı 州牧 olarak adlandırılmıştır. Bu makam memuriyette ve idari işlerde idari ihmallerin denetimi için kurulmasına rağmen zamanla idari nitelikli bir unvana dönüşmüştür.

⁷⁴ Wubo 武伯 Kuzey Zhou Döneminde sağ ve sol olmak üzere iki kişi atanan makam.

寧公所飮牛陰虹屬頸陰虹雙筋自尾屬頸也

北方之先索國有泥師都二妻生四子一子化為鴻遂
委三子謂曰爾可從古旃古旃牛也三子因隨牛牛
所糞悉成肉酪 太原縣北有銀牛山漢建武二十
一年有人騎白牛蹊人田田父訶詰之乃曰吾北海
使將看天子登封遂乘牛上山田父尋至山上唯見
牛跡遺糞皆為銀也明年世祖封禪

鹿虞部郎中陸紹弟為盧氏縣尉嘗觀獵人獵忽遇鹿